

DALARNA OCH DALFOLKET

Dalarna är ett av vårt lands främsta och tydligaste kulturlandskap. Ett bevis för detta är Artur Hazelius insamlande av kulturföremål till Skansen och Nordiska museet, i slutet av artonhundratalet. Då söker han sig till Dalarna där han finner de första föremålen, en stuga från Mora och en sockendräkt från Stora Tuna. Han menade att det var främst i Dalarna som man kunde hitta exempel på en uråldrig folklig kultur. Tillsammans med dräktskicket, folkmusiken, de timrade husen och midsommartraditionerna, har nog Siljansbygden haft en viss särställning inom folkkulturens område i Sverige. Samtidigt har landskapet en mycket varierande natur och befolkning. Det är ganska stor skillnad på naturen i södra Dalarna, det som kallas för Bergslagen, och det man möter i den väna Siljansbygden och i nordvästra Dalarna med dess fjällnatur. Och när man i allmänhet hör talas om Dalarna, eller beteckningen Dalfolket, kanske man får bilden av ett enhetligt landskap. Men i själva verket har landskapet en mycket sammansatt karaktär både vad natur och befolkning beträffar.

Dalarna har som landskap gamla anor. Den första hertigen över Dalarna var en kvinna – den danska unionsdrottningen Margareta, som regerade över Europas då största rike, Nordens förenade stater. Hon tilldelade sig själv detta område som sitt hertigdöme år 1396. Eftersom hertigdömena försvann under vasatiden skulle det dröja till 1831 innan landskapet fick en ny hertig, Oscar I:s yngste son, August.

Gustaf Vasa, som blev kung 1523, hade ett särskilt förhållande till Dalarna och dess befolkning. Han delade in landskapet i två fögderier – det ena omfattade Västerdalarna med Järnbergslagen och det andra Österdalarna med Kopparbergslagen. Drygt hundra år senare, i 1634 års regeringsform, beslutades att "Dalarnas och Kopparbergs-lagen" skulle utgöra ett särskilt län. Detta bekräftades 1647 av drottning Kristina genom ett kungligt brev i vilket Kopparbergs län upprättades, och dess första landshövding hette Peter Kruse. Kopparbergs län har det hetat fram till 1997 då man bytte namn till Dalarnas län. Fredrika Bremer skriver i "Midsommar-Resan. En vallfart", (1848): *"Dalarnes namn är stort i Sveriges historia. Friheten tog alltid härifrån sina starkaste försvarare. Engelbrekt och Gustaf Wasa funno här sina män."**)

Landskapet Dalarna har också av hävd indelats i tre stora områden. Den nordligaste delen är Särna-Idre, mellandelen kallas för Övre Dalalaget, och den sydligaste delen Dalabergslagen. Dessa områden har i sin tur uppdelats i mindre områden. Mellandelen med sjön Siljan i centrum är uppdelad i Västerdalarna och

Österdalarna, där den förra benämningen troligtvis är den äldsta från år 1248. Österdalarna i sin tur, som är det största området, utgörs av Ovansiljan och Nedansiljan där gränsen går ungefär mitt i Siljan, från öster till väster. Nedansiljans område inrymmer åtta socknar – numera kommuner – av vilka Leksand och Rättvik är störst. Namnet Rättvik betyder viken med raka stränder, och avsåg från början den del som vanligen kallas Lerdalsviken.*) Rättviks socken var indelad i fyra områden – Sörbygge, Västbygge, Gärse samt Ovanhed. Varje område kallades logiskt för en fjärding och en fjärdingsväg mätte 2.672 meter. Västbygge fjärding var det största området. Den innefattade byarna Backa, Glisstjärna, Sätra, Vikarbyn, Öja, Västbjörka, Röjeråsen, Tammeråsen, Västberg, Nittsjö, Stumsnäs samt Sjurberg. Det är från detta område, gränsande till Siljans östra strand, som min dalasläkt huvudsakligen härstammar.

Karaktäristiskt för Dalarna är att där har inte funnits några herremän som byggt stora herrgårdar och stenhus, utan all bebyggelse har vanligtvis bestått av mindre trähus. Det som närmast kan likna herrgårdar är Bergsmansgårdarna, byggda i trä och var något stiligare än vanliga bondgårdar. Orsaken till detta kan vara att Dalarna, som var ett fattigt landskap med små jordbruk och splittrade ägor, aldrig har varit attraktivt för herrskapsfolket. I medlemsbladet DALFOLK nr 5/11 sid. 10, skriver man: *"Det var ett landskap där jordbruket var rätt marginellt och knappast kunde försörja sin befolkning, som därför fick använda sin uppfinningsrikedom för att finna andra inkomstkällor."*

Exempel på denna uppfinningsrikedom är möbelsnickeriet, särskilt dalaskåpen, och allmogemåleriet med inslag av kurbits, som uppstår helt "plötsligt" med arbetsvandringarna under senare delen av 1700-talet. Ett annat fenomen är snidandet av dalahästar. Det har sina anor från sextonhundratalet, då skogsarbetarna satt och snidade kring elden efter dagens arbete. Ofta blev det en häst, den var ju en trogen arbetskamrat både i skogen och på åkern. Trähästarna blev senare leksaker för barnen därhemma. Under artonhundratalet började man måla hästen med mönster inspirerade av dalmålningarna. I vår tid kanske dalahästen har blivit en av de mest kända svenska symbolerna utomlands.

Somliga menar att Dalarna inte är det typiska svenska landskapet, utan snarare avviker från svensk folkkultur. Verner von Heidenstam beskriver detta i "Tankar och utkast" (1941): *"Det mest typiskt svenska är för mig det mellersta Sveriges herrgårdar, torpstugor, bondgårdar och småstäder. I Dalarna känner jag mig vida mer främmande än i Skåne, trots det danska inslaget. Jag känner mig som en turist i ett egendomligt inåtvänt och avskilt rike. ---- I Bergslagen är det ännu Sverige, men uppe emot Siljan börjar*

*förändringen. Först uppe i Norrland, när jag lämnat Dalarnas landamären, känner jag mig hemma i Sverige igen.”**)*

Det typiska byggnadssättet har varit knuttimring, vilket innebär att man lätt kunnat plocka ner ett hus för att flytta det till en annan plats och där sätta upp det igen. Det gjordes med många hus vid Storskiftet under första halvan av artonhundratalet. I byarna ligger gårdarna tätt invid bygatorna. Där har genom århundradena varit en ganska enhetlig bebyggelse, som utvecklats från ett litet boningshus till flera hus, byggda med en gårdsplan i mitten.

Något som varit av stor betydelse för dalabönderna är brukandet av fäboden – en klunga av små timmerhus på avlägsna platser utanför byarna. Systemet med fäbodan var dock inte unikt för Dalarna, men det var rikare utformat här än någon annanstans. Det var livsnödvändigt för den enskilde bonden att ha del i en fäbod där man (oftast kvinnorna) tillbringade större delen av somrarna med sin boskap.

I Dalarna har byarna varit den dominerande bebyggelsen. Under medeltiden fanns bara en stad Hedemora, som fick stadsprivilegier 1459. Men dess inbyggarna var inga stadsbor, som vi skulle beteckna dem, utan de var bönder. Det skulle dröja ända till 1641 innan nästa ort fick stadsprivilegier, och det var Falun, följd av Säter 1642. Sen har det dröjt in på nittonhundratalet innan några ytterligare tätorter blivit städer i Dalarna. Dalfolket har varit, och är, i största utsträckning ett bonde- och hantverksfolk som brukat små familjejordbruk, ofta med något hantverk som bisyssla. Där har också funnits, och finns, mycket av småindustri och några större industrier, som Falu koppargruva, Avesta järnbruk och SSAB i Borlänge. Från 1900-talets början har turismen blivit en stor och viktig del av landskapets näring.

*

Dalfolket har traditionellt kännetecknats av en stark vilja att bevara sin speciella kultur, som dock inte har varit enhetlig över hela landskapet. I deras karaktär kan förmärkas vissa olikheter, beroende på var i landskapet man bor. Även deras språk har präglats av dialekter som varit olika i skilda delar av landskapet. Exempel på dessa är Älvdalsmålet som tydligt skiljer sig från Rättviksmålet och Ludvikamålet. Det är under senare delen av sjuttonhundratalet som man börjar få ett mera allmänt gällande skriftspråk i Sverige och som därefter gör det lättare för folk att kommunicera och förstå varandra.

Till den mest särpräglade befolkningen i Dalarna har Siljansbygdens folk ansetts vara. Det är också främst folket kring Siljan man tänker på när det gäller att karaktärisera dalkarlen. Folklivsforskare säger, att deras utpräglade sinnelag finner man inte lika lätt på andra håll i vårt land. Författaren Ludvig (Lubbe) Nordström skriver i "Bondenöden" (1933): *"Dalarna är ett vackert landskap och dalmasarna ett roligt folk, som man måste tycka om, men utan ringaste tvekan. Sveriges största egoister. ---- Över huvud taget ha dalmasarna mycket mer än någonsin skåningarna bildat ett eget rike, som struntat i övriga Sverige."****)*

Det finns en skröna om dalkarlen som skulle köpa en jordglob, som säger: *"Kan je' få e' liten kula me' bara Dalarna på!"* Det är nog huvudet på spiken när det gäller dalfolkets attityd. Att vara hemkär och tycka om sin hembygd är väl kännetecknande för de flesta människor. Men en sådan stark känsla för sin identitet som dalfolket har är svårt att finna i andra landskap. Svenska Dagbladet hade en artikelserie i januari 2012 där man beskrev inflyttningen av landsortsbor till Stockholm och hur de identifierar sig själva. Deras undersökning visade att de som har svårast att släppa sin identitet när de bott i Stockholm ett antal år, är just de som inflyttat från Dalarna.****)

Dalfolket har i sin tradition uttryckt en stark frihetskänsla och ett rättvisepatos och har hyst, åtminstone i det förgångna, ett upproriskt sinnelag, framför allt mot överheten och makthavare. Det har bland annat kommit till uttryck i de s. k. Dalupproren, som inneburit att man mobiliserat sig i stora skaror för att visa sitt missnöje i olika frågor inför överheten. Det fjärde och sista upproret av detta slag - "Den stora daldansen" - skedde 1743. Omkring femtusen man tågade mot Stockholm för att "ruska perukerna av herrarna", men upproret slogs bryskt ner av militär och polis.

Religiositeten har här varit stark i alla tider och oftast uttryckt sig i en naturlig och enkel fromhet. I yttre avseende vittnar kyrkstillarna och kyrkbåtarna om denna verklighet. Kyrkbåtarna som roddes över Siljans vatten, från byarna till kyrkornas gudstjänst, har varit ett tydligt kännetecken för Dalarna, om än inte unikt i Sverige. Nu mer förknippas nog kyrkbåtsrodden mest med de årliga tävlingar som sker mellan olika kommuner runt Siljan. Här har fromheten även till viss del präglats av de mystiska föreställningarna. Erik Axel Karlfeldt skriver följande i Falu Länsstidnings julnummer 1927: *"Sedan gammalt finns hos dalfolket en dragning åt mysticism och djupa andliga behov. Häxväsendet var som bekant ett uttryck härför. Det ligger i dalalynnet något spekulativt jämte stort religiöst intresse, med förkärlek för det fantastiska, kanske också*

*något instängt, något mörkt element. Folket är inbitet i gamla känslor och föreställningar.”*****)*

I boken, Ett år i Sverige (1864), skriver man: *”I lynnet skilja sig även dessa båda traktens invånare. Vesterdalkarlen är mera lätt och gladlynt samt har i sina seder mycket som liknar Norrmännen. Dess lekar äro mera lifliga. ---- Österdalkarlen deremot förefaller mera tung och allvarsam. ---- Dessa skiljaktigheter, som även betecknas af socknarnes olika klädedrägt, underhållas ännu sorgfälligt, synnerligen derigenom att giftermålen vanligtvis inskränka sig inom socknen, ofta byn. --- De för denna allmoge gemensamma karaktärsdrag äro öppenhet, Svenskt allvar, redligt sinne och ett ljust, ofta skarpt förstånd, hvilket icke sällan framlyser i deras qvicka och fintliga svar. Med yttre sträfhets förena de en varm känsla för billighet och rättvisa. Deras kärlek till frihet yttrar sig i en lugn vaksamhet öfver egna rättigheter, utan småaktig afundsjuka öfver andras företräden.”*

Hur karaktäriseras då den typiska Vikarbybon av en folklivsforskare? *”-- Det är en människa med utpräglad radikalism i förening med en seg konservatism, och en utpräglad kollektivkänsla i förening med en obändig individualism. Det låter som det vore en viljestark människa, som är svår att påverka. Och samtidigt som han värnar om sitt eget vill han ha umgänge med andra. --”*****)*

Med ovanstående beskrivning vill jag påstå att min farfar mest liknade ”Österdalkarlens” kärvhet, medan farmor hade mer av ”Västerdalkarlens” glada sinne, även om det kunde märkas en kärvhet även hos henne. I denna miljö föddes min pappa och hans syster, och med det arvet växte de upp. Min faster hade mer likhet med farfars karaktär medan pappa var mer präglad av farmors sinnelag. Släktingar har berättat, att när Nils kom hem på somrarna och man träffades, så blev det mycket skratt och roliga historier. – Tänk va’ Nils kunde skratta och vara rolig, sa en av hans kusiner. Detta arv kan naturligtvis inte heller jag frigöra mig ifrån, även om avståndet till farfar och farmor kan kännas ganska långt. Men till viss del har jag lärt känna dessa karaktärsdrag i min egen personlighet.

Vad gäller människorna i Vikarbyn skriver Karl Erik Forslund följande i sin bok, Rättvik del I bok VIII (1922): *”Wikarbyfolket lär vara det vaknaste och intelligentaste i Rättvik – men kanske också väl svagt för nyheter och tillfälliga strömningar. En föreläsare har där fullt hus, medan han i socknens centrum stationssamhället får tala för nästan tomma bänkar; där är det endast biograferna, som kan fylla en sal, liksom i Sörbyggebyarna endast frikyrkopredikanterna. – Friskt folk är det också i Witjem; nästan alla äro välbergade och hålla snyggt och rent i sina hem; detta mena de själva vara främsta orsaken till att här*

knappt ett enda dödsfall och endast få sjukdomsfall inträffat i spanska sjukan, medan den härjade hemskt i närmaste Morabyar; och det ha de väl ej så orätt i."

Hur karaktären hos dalfolket kom till uttryck var väl inget jag tänkte på som barn, när jag träffade farmor och farfar och människorna i deras hembygd. Men denna beskrivning stämmer i viss mån både på Olof och Britta. Samtidigt som de hade ett glatt sinne, märktes även en kärvhet hos dem. I denna miljö föddes min pappa och hans syster, och med det arvet växte de upp. Släktingar har berättat, att när Nils kom hem på somrarna blev det mycket skratt och roliga historier när de träffades. – Tänk va' Nils kunde skratta och vara rolig, sa en av kusinerna. Detta arv kan naturligtvis inte heller jag frigöra mig ifrån, även om avståndet till farfar och farmor kan kännas ganska långt.

****) *Sv. Dagbladet 2012-01-29, sid 27.*

*****) *Från boken "Dalarna, ett vida berömt landskap". 1951, sid. 157.*